

РОЗДІЛ 4

ЯДЕРНИЙ ЧИННИК ГЛОБАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

4.1. Денуклеаризація України та роль США у прийнятті Україною рішення про ядерне роззброєння (1991-1992): аналіз американської політичної думки (*М. С. Покась*)

1 грудня 1991 р. за результатами загальнореспубліканського референдуму Українська Радянська Соціалістична Республіка, яка входила до складу СРСР, фактично припинила своє існування. На її місці постала незалежна держава – Україна. Практично відразу ж після здобуття незалежності перед новим учасником міжнародного співтовариства націй постала проблема ядерної зброї, яка знаходилася на її території. Усього на 1 грудня 1991 р. в Україні знаходилося більш 4000 ядерних боєприпасів, у тому числі 1656 стратегічних [1, с. 14]. Такий величезний ядерний арсенал у руках тільки що створеної держави не міг не стривожити світове співтовариство, бо це створювало ряд реальних загроз режиму нерозповсюдження ядерної зброї. Аж до свого повного вирішення, питання української ядерної зброї опинилося в центрі уваги аналітиків багатьох країн, у тому числі й США.

Першими на ядерний вимір української незалежності звернули увагу представники американської науки. Вже на початку осені 1991 року з'являються перші згадування про «український ядерний фактор». Саме в цей час зважувалося питання про контроль над ядерною зброєю колишнього СРСР, причому існували пропозиції про колективний контроль над «ядерною кнопкою» з боку республік, на території яких ядерна зброя знаходилася [2, с. 67].

Перша реакція американських експертів на таку пропозицію була різко негативною. У жовтні 1991 р. колишній міністр оборони

Каспар Уайнбергер назвав варіант збереження колективного контролю над ядерною зброєю колишнього СРСР із боку Росії, України, Білорусії й Казахстану зовсім неприйнятним як для інтересів США, так і для системи європейської безпеки. Найкращим варіантом він назвав передачу ядерної зброї безпосередньо під контроль республік, на чийх територіях вона знаходиться [3]. Ця заява, окрім інших причин, була викликана побоюваннями того, що колективний контроль над ядерною зброєю, поряд з деякими іншими факторами, міг зупинити або сповільнити розпад Радянського Союзу, що на той час могло призвести тільки до нової хвилі хаосу у міжнародному співтоваристві націй. У такому контексті можна стверджувати, що Уайнбергер слушно вважав це не відповідним стратегічним інтересам Сполучених Штатів.

Питання про контроль над ядерною зброєю привертало увагу дедалі більшого числа американських науковців до республік колишнього СРСР загалом. Так, Гері Мілхолін й Джерард Уайт, керівники так званого «Вісконсінського проекту з ядерної зброї», заявляли, що для Вашингтона ідеальним вирішенням ядерного питання було б переміщення республіками їхньої ядерної зброї в Росію. Разом з тим, вони самі оцінювали ступінь імовірності такого вирішення як низький, прогнозуючи збільшення членів ядерного клубу [4, с. 53]. Про це ж говорили ще один колишній міністр оборони США Роберт Макнамара та співробітники Массачусетського технологічного інституту Карл Кейсен й Доналд Ратдженс. На їхній погляд, хоча в доступному для огляду майбутньому немає достатніх причин для застосування ядерної зброї, навряд чи можна чекати, що хто-небудь з «ядерного клубу» від неї добровільно відмовиться [5, с. 51].

Наступним етапом у розгляді проблеми стало розширене звернення американських дослідників безпосередньо до української тематики як спеціальної у загальному контексті проблем пострадянського простору. У листопаді-грудні 1991 р. в американській пресі з'явився ряд статей, які на різних рівнях розглядали можливе ставлення України до ядерної зброї на своїй

території. Так, американський дослідник В. Аспатурян вказував, що багато республік колишнього СРСР, зокрема Україна, будуть бачити в ядерному озброєнні корисні важелі як мінімум для переговорів, а також екзотичні символи незалежності і могутності в міжнародному співтоваристві. З його погляду, українські офіційні особи усвідомлювали ту заклопотаність, яку проявляє навколишній світ у відношенні ядерної зброї, яка знаходилася на їхній території. Аспатурян називав політику України неоднозначною і суперечливою, вказуючи, що це було викликано зіткненням різних поглядів серед української еліти і відсутністю консенсусу в її ідеологічно розколотих лавах. Автор пропонував американському керівництву вирішити питання з українською ядерною зброєю якомога швидше, висловлюючи побоювання, що чим далі, тим складніше реалізувати план денуклеаризації України [6, с. 58-59]. Необхідно відзначити, що Аспатурян розглядав питання української ядерної зброї винятково з погляду американських інтересів, не враховуючи інтересів власне України, що в цілому дуже характерно для американських дослідників цієї та інших проблем.

Набагато більш дружню позицію відносно України займав заступник директора Гарріманівського інституту, українець за етнічним походженням, О.Мотиль. Аналізуючи прагнення керівництва України зберегти ядерну зброю на своїй території, він називав такий підхід раціональним, тому що ядерна зброя для Києва могла служити і можливим інструментом стримування, і козирем у переговорах на теми зовнішніх гарантій національної безпеки, суверенітету і недоторканості кордонів. Він також вказував, що Україна опинилась у своєрідному становищі, зіштовхнувшись з «Росією, що загрожує» та «Заходом, що не симпатизує» [7, с. 10]. Автор явно симпатизував Україні. Однак його позиція базувалася на від початку помилковій тезі про те, що українське керівництво нібито збиралося зберігати ядерний статус республіки насамперед з політичних мотивів, одним із яких була оптимізація процесу міжнародного визнання української держави. Мотиль також значно перебільшував військову загрозу незалежності України з боку Росії.

Таким чином, навіть найбільш симпатизуючи Україні, американські дослідники часто будували свої висновки на здогадках, а не на повному і достатньому обсязі об'єктивної інформації про стан справ як усередині України, так і на її кордонах.

В узагальненій формі концептуальні підходи американської політичної науки в питанні ядерного роззброєння України висловлені авторами «довгого меморандуму», що був підготовлений фахівцями Фонду «Спадщина». Тут слід зважити, що дана консервативна дослідницька установа завжди мала досить великий вплив на виробку зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів. Вони виходили з того, що ядерна загроза для США в зв'язку з розпадом СРСР набула нового змісту. Це, по-перше, перехід від небезпеки навмисного ядерного нападу з боку СРСР до несанкціонованого або випадкового нападу з боку однієї з держав СНД. По-друге, вважали американські дослідники з цього центру, для США зберігалася небезпека можливої модернізації ядерних арсеналів колишнього СРСР. Нарешті, вкрай серйозною називалася небезпека поширення зброї масового знищення, причому як шляхом безпосередньої передачі ядерної зброї в «треті руки», так й внаслідок «втечі мізків», тобто участі фахівців-ядерників з колишнього СРСР у створенні власної ядерної зброї в державах з тоталітарними режимами, перш за все в Ірані, Лівії та Північній Кореї [3, с. 49].

Експертам «Спадщини» підігравав сенатор від штату Джорджія, голова сенатського комітету з озброєнь Сем Нанн: «Ми знаходимося на порозі або найбільшого скорочення ядерної зброї у світовій історії, або найбільшого поширення ядерної зброї, ядерних матеріалів і технологій, що використовуються для створення цієї зброї» [2, с. 67].

Американські дослідники з різних наукових шкіл пропонували і певні рецепти для зниження рівня небезпеки для США. Це, у першому варіанті, було додаткове розгортання протиракетних озброєнь, а у другому - надання державам-спадкоємцям СРСР технічної допомоги, співробітництво спецслужб і залучення фахівців-ядерників до американських наукових програм. Ці заходи, з погляду

американських науковців, могли усунути небезпеку ядерного розповсюдження за участю республік СНД [3, с. 53].

Американська офіційна влада, прислуховуючись до науковців та експертів, намагалася вживати певних заходів по запобіганню песимістичних сценаріїв. Розгортання протиракетної системи було явно неможливим, оскільки тим самим порушувалась «Угода про протиракетну оборону» 1972 р. й торпедувався процес скорочення ядерних озброєнь, включаючи ратифікацію договорів СНО-1 та СНО-2. Тому в основу американської діяльності у сфері ядерних озброєнь був покладений інший варіант.

12 грудня 1991 р. Конгрес приймає закон «Щодо скорочення радянської ядерної загрози», відповідно до якого на цілі скорочення ядерного арсеналу, який належав раніше СРСР, виділялося 400 мільйонів доларів [8]. Однак з цієї суми лише 10 мільйонів доларів, тобто 2,5 % усієї суми, були призначені для України. Таким чином, на погляд автора дослідження, адміністрація Буша показала явне нерозуміння геополітичної ситуації, яка склалася на пострадянському просторі після розпаду СРСР, орієнтуючи свою політику насамперед на Росію й приділяючи Україні непропорційно малу увагу.

Американський аналітик Джордж Черч відзначав [9, с. 40-41], що Україна усе-ж таки підтвердила своє бажання не мати ядерної зброї на своїй території. Але з його погляду це не означало, що колишні республіки Радянського Союзу зможуть домовитися між собою з приводу якої-небудь загальної програми по досягненню без'ядерного статусу до моменту остаточного розпаду СРСР. Він слушно вважав, що такий підхід міг спричинитися до протилежних результатів, а саме неминучого виникнення суперечки про те, хто буде контролювати стратегічну ядерну зброю. Наслідком могла стати дисперсія контролю з усіма зрозумілими загрозами. Інші варіанти робили можливим перехід тактичних ядерних боєголовок під контроль безвідповідальних сторін і подальшу передачу ядерної зброї країнам з тоталітарним режимом або терористичним організаціям.

Багато експертів у Вашингтоні були переконані, що президент Буш необачно затягував розробку хоч якої-небудь стратегії. Адже це

не давало можливості вчасно і масштабно скористатися потенційно вирішальним впливом США, щоб спрямувати політику республік колишнього Радянського Союзу в «правильне» русло [9, с. 40]. Під «правильним руслом», вочевидь, малося на увазі зниження рівня ядерної небезпеки для США.

Крім того, Джордж Черч обвинувачував політичне керівництво України у наданні ядерній зброї функції дипломатичного знаряддя. З його погляду, Україна експлуатувала бажання Заходу побачити знищення своїх бомб і ракет, хоча воно було обумовлене договором СНО-1 та домовленостями між Бушем та Горбачовим з питань тактичної зброї. На першому етапі ця теза подавалася в контексті прагнення України заручитися дипломатичним визнанням. Мовляв, далі Захід мав віднайти спосіб включити Україну в договір СНО-1, після чого Вашингтон мусив би договорюватися про всі подальші скорочення ядерної зброї з Києвом так само, як й з Москвою. Усе це, вказував американський дослідник, істотно ускладнювало слухання в Сенаті США по питанню ратифікації СНО-1 [9, с. 41].

З об'єктивністю подібних обвинувачень важко погодитися. Хоча у грудні 1991 р. Україна, як тільки що утворена держава, справді мала надзвичайну потребу в дипломатичному визнанні, але аж ніяк не збиралася і не могла реально тиснути на держави Заходу. Більше того, на практиці все сталося у повній протилежності з тлумаченнями американських експертів: тогочасне керівництво України фактично всерйоз не виставляло додаткових умов, що сьогодні багатьма аналітиками слушно відноситься до помилок української дипломатії. Для цього існують підстави, головною з яких є те, що ядерна зброя, яка знаходилася на території України, будучи складовою частиною збройних сил СРСР, створювалася за рахунок зусиль усіх республік, у тому числі й України. То ж вона мала право претендувати, принаймні, на фінансову компенсацію за вилучення цієї зброї. Крім того, пошук компромісу на підставі взаємних поступок є нормальним явищем у відносинах між державами. Відтак, не можемо погодитися з американським дослідником, котрий відмовляв Україні в праві самостійного тлумачення і захисту своїх національних інтересів.

Необхідно відзначити, що на даному прикладі чітко видно – представники американської науки аналізували ті чи інші події насамперед з погляду дотримання національних інтересів США, а у випадку прямих протиріч між інтересами Сполучених Штатів та інших країн (зокрема, України), були можливі відступи від об'єктивності в аналізі.

Далі Черч відзначав, що західні експерти не сумнівалися в щирості України й інших республік у бажанні провести масоване ядерне роззброєння – до певного моменту. Але вони, мовляв, побоювалися, що республіки можуть передумати протягом шести місяців або біля того, якщо не буде вироблено задовільних угод по контролю. Інший підтекст тези Черча такий: може статися так, що лідери пострадянських республік під тиском серії політичних і дипломатичних невдач можуть стати на шлях, спрямований до одержання ядерного статусу. Разом з тим, Черч вважав, що Україна і деякі інші республіки боялися, що не зможуть протистояти російському експансіонізму, якщо передадуть контроль над ядерними арсеналами уряду Єльцина. Крім того, на його думку, в Україні та інших пострадянських республіках дуже високою була небезпека того, що військові або екстремістські сили правої орієнтації змістять діючих лідерів Кремля і республік.

Отже, вже на початку 1992 р. було ясно – побоювання росту російського експансіонізму та неоімперіалізму були значно перебільшені. Економічне і внутрішньополітичне становище Російської Федерації змушувало її боротися не стільки за розширення своєї сфери впливу, скільки за збереження цілісності своєї території. Тому, незважаючи на заяви окремих політичних діячів – як російських, так і українських – де-факто керівництво України не розглядало ядерну зброю як засіб стримування зовнішньої загрози. Так, в інтерв'ю московській газеті «Ізвестія» Леонід Кравчук заявляв: «...ми готові перетворити Україну в без'ядерну державу, але добратися до цієї цілі можна тільки через договірний процес, у якому візьмуть участь усі держави, які володіють ядерною зброєю» [10].

Що ж стосується небезпеки приходу до влади в Україні правих екстремістів або військових, то подібний варіант розвитку подій для України був зовсім нереальним, врешті-решт, ці побоювання нічим не підтвердилися.

Та й сам Джордж Черч визнавав, що більшість американських експертів на момент написання статті вважали найбільш реальною загрозою крах системи управління ядерними силами СРСР, унаслідок якого найбільш мобільні тактичні ядерні боєприпаси – артилерійські снаряди, боєголовки тактичних ракет, ядерні міни – можуть бути передані в небезпечні руки. Він цілком справедливо відзначав, що такими боєприпасами набагато легше заволодіти, ніж боєголовками міжконтинентальних балістичних ракет, розташованих у підземних стартових шахтах.

Американський дослідник міркував й з приводу шляхів виходу з дуже небезпечної, на його думку, ситуації. Щоб уникнути найгіршого розвитку ситуації, пропонував він, необхідно провести ряд заходів. Зокрема, США і їхні союзники повинні були здійснити дипломатичне визнання України та інших республік колишнього СРСР та надати їм вкрай необхідну економічну допомогу, обумовлену угодами, покликаними забезпечити ефективний контроль над ядерною зброєю. Захід, з погляду Черча, повинен заплатити за ядерне роззброєння, надати експертів для спостереження за знищенням гігантської кількості ядерних боєприпасів. Велика кількість боєголовок, стверджував американський дослідник, можуть бути швидко переведені в безпечний стан шляхом вилучення з них контейнерів із тритієм (основним компонентом термоядерних боєприпасів) або спеціальних підричників. Ці заходи, наполягав Черч, необхідно було починати негайно, оскільки розкольницькі сили Радянському Союзу піднімали голову. З його погляду, Захід не мав заспокоюватися фактом, що на період написання статті, тобто наприкінці 1991 р., ядерні боєголовки знаходилися під контролем дещо помірних лідерів, таких як Горбачов, Єльцин або Кравчук, оскільки ситуація могла змінитися швидко й згубно.

Таким чином, першочерговою небезпекою, яка виходила від ядерного комплексу України, американські дослідники вважали тактичну ядерну зброю, вважаючи, що саме вона здатна легко потрапити в небезпечні руки, тобто в арсенали держав з тоталітарними режимами або терористичним групам.

Грудневий референдум 1991 р., у ході якого населення України проголосувало за незалежність й, фактично, за розпад Радянського Союзу, вивів проблему ядерного роззброєння України на одне з перших місць в аналітичних роботах американських дослідників. На цьому етапі американські суспільствознавці бачили найбільшу небезпеку в боротьбі, яка розгорталася між чотирма республіками (Росія, Україна, Білорусія і Казахстан) за контроль над ядерною зброєю проти Центру в особі М.С. Горбачова. Особлива увага була приділена пропозиції міністра закордонних справ України Анатолія Зленка чотирьом ядерним республікам створити об'єднане командування радянськими ядерними силами [9, с. 41]. Першою реакцією американських дослідників було рішуче заперечення можливості ідеї збереження колективного контролю над ядерною зброєю колишнього СРСР з боку республік, на території яких вона була розташована як варіанту небезпечного і неефективного. У жовтні 1991 р. колишній міністр оборони США Каспар Уайнбергер назвав варіант збереження «загального контролю» зовсім неприйнятним як для інтересів США, так й для системи європейської безпеки. Як альтернативу він запропонував передати радянську ядерну зброю безпосередньо під контроль республік, на чій території вона знаходиться [3, с. 57]. Його підтримував Джордж Черч, вважаючи, втім, таке рішення дуже небезпечним, тому що поза контролем такого командування могло залишитися близько 1300 тактичних ядерних боєголовок в інших восьми республіках [9, с. 41].

Підписавши Алма-Атинську угоду 21 грудня 1991 р., а також Мінську угоду 30 грудня того ж року, Україна остаточно визначила свій без'ядерний статус і зобов'язалася ратифікувати договір СНО-1.

Незважаючи на очевидний прояв доброї волі з боку України, її дипломатичне визнання з боку США аж ніяк не було автоматичним, і

далеко не останню роль у цьому зіграв ядерний фактор. Численні побоювання американських експертів призвели до виникнення дискусії щодо визнання України – чи повинно це визнання бути чим-небудь обумовлене.

Окремі фахівці думали, що такою умовою повинна бути попередня обіцянка з боку українського керівництва про ратифікацію Верховною Радою Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [11]. Як найбільш активного прихильника такої точки зору можна назвати одного з провідних американських спеціалістів в галузі контролю над ядерними озброєннями, директора Центру російських і євразійських досліджень Монтерейського інституту міжнародних досліджень професора Уільяма Поттера [12]. Саме за рекомендацією Поттера й його прихильників Державний департамент США рекомендував відкласти визнання України до того моменту, поки вона не приєднається до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [3, с. 60].

Існувала також група дослідників, яка дотримувалася дещо іншої позиції. Так, дослідник з Фонду «Спадщина» Брендон Спрінг вважав, що навіть ті республіки, які не побажали відмовитися від ядерної зброї, розміщеної на їх території, мали бути визнані США [13, с. 53]. З ним погоджувався Олександр Мотиль, який також висловив незгоду з тими, хто розраховував на затягування визнання нових держав як засіб змусити їх діяти в інтересах Заходу [14, с. 10].

В остаточному підсумку серед політичних кіл США взяв гору здоровий глузд – 25 грудня 1991 р. відбулося офіційне визнання України Сполученими Штатами Америки без яких-небудь попередніх умов, а 23 січня 1992 р. були встановлені формальні дипломатичні відносини.

Але у Конгресі США все частіше лунали заклики прискорити вирішення долі ядерних боєголовок, які залишалися на території України, насамперед, тактичних боєприпасів, та рішуче запобігти ядерному розповсюдженню. Це питання було одним з центральних на слуханнях у сенатському комітеті з озброєнь у лютому 1992 р. [15, с. 1-2].

Очевидна стурбованість світового співтовариства наявністю в Україні колосального ядерного арсеналу підштовхнула українське керівництво до дій. Процес ядерного роззброєння був запущений у хід, й з січня по квітень 1992 р. з території України на територію Росії була вивезено вся тактична ядерна зброя - більш 2000 одиниць. Необхідно відзначити певні проблеми, які виникали вже на цьому етапі. Так, 12 березня 1992 р. президент України Л.М. Кравчук призупинив виведення тактичної ядерної зброї з України, мотивуючи це рішення відсутністю гарантій знищення цієї зброї на території Росії, а також відсутністю якого-небудь контролю за процесом безпосереднього демонтажу ядерних боєприпасів [16, с. 39]. Однак під сильним політичним тиском з боку Росії та США через два тижні він змушений був відновити передачу ядерних боєприпасів російській стороні [2, с. 66]. Тиск же йшов по декількох напрямках – США загрожували припинити усяку фінансову підтримку України, а Росія вкотре вже загрожувала припиненням постачання енергоносіїв або переходом на розрахунки за світовими цінами. І той, і інший варіанти втягнули б Україну в неминучу економічну катастрофу. У цьому інциденті проявилася відсутність «резерву гнучкості» в українських політиків з питання ядерного роззброєння.

Незважаючи на певні здобутки України в процесі роззброєння і заспокійливі заяви вищого політичного керівництва України, ряд американських дослідників висловлював сумніви в збереженні темпів і в кінцевому успіху України в галузі ядерного роззброєння. Насамперед, з'явилися сумніви з приводу наступної ратифікації договору СНО-1 – під питання ставилися не тільки терміни, але й сама можливість ратифікації. З погляду американських дослідників, ця загроза була цілком реальною [17, с. 57]. Так, Сюзан Кроу заявляла про те, що величезний ядерний арсенал у руках тільки що створеної держави викликає численні побоювання, особливо з приводу можливого зриву ратифікації договору СНО-1 [18, с. 15].

Сумніви такого роду могли завдати істотної шкоди іміджу України й ускладнити процес її визнання як незалежної держави. Усвідомлюючи цю небезпеку, політичне керівництво України ще до

проведення грудневого референдуму заявило про без'ядерний статус незалежної України, а 1 грудня 1991 р. оголосило про те, що вся ядерна зброя, розташована на території України, буде вивезена в Росію до кінця 1994 р. Київ зобов'язався підписати Договір про нерозповсюдження ядерної зброї й додержуватися нейтрального і без'ядерного статусу.

Згодом деякі американські вчені, зокрема, співробітник Центру міжнародних відносин при Гарвардському університеті професор Ф.Зеліков, висунули тезу про те, що заяви Києва щодо ядерної зброї були спричинені визнанням Америкою нової країни [19, с. 48]. Разом з тим, беззастережні по своїй суті заяви згодом серйозно ускладнили роботу зовнішньополітичного відомства України, позбавивши його свободи маневру під час обговорення ядерного питання.

З'явився і ряд інших побоювань. Так, автор ряду робіт, присвячених гонці озброєнь і ядерному роззброєнню, Патрік Глінн, відзначав, що вищі офіцери збройних сил України на зустрічі з американськими експертами з безпеки висловили відкриту незгоду зі спрямованою на ядерне роззброєння політикою президента України Леоніда Кравчука, посилаючись на важливість ядерної зброї як «гарантії» безпеки [20, с. 21]. При цьому Глінн називав тенденцію росту імперського мислення в сусідній Росії потенційною загрозою національній безпеці України. Крім того, він вказував на те, що як мінімум один з відомих українських політиків закликав до збереження і розвитку незалежного українського ядерного арсеналу за моделлю Великобританії або Франції, не вказуючи конкретного автора вислову [20, с. 22]. Прояви таких настроїв в українському суспільстві викликали серйозну стурбованість американського дослідника.

Глінн заявляв, що Захід очікував від України «прогресивного» розвитку її політики, базуючись на активній ролі республіки в розчленуванні радянської імперії в грудні 1991 р., а також через її репутацію «західної» провінції колишнього СРСР. Однак фактично, вказував американський дослідник, політичні й економічні реформи від самого початку незалежності почали проводитися в Україні

набагато менш активно, ніж у Росії. Україною, з його погляду, продовжують керувати ті ж люди, які знаходилися при владі до серпневого путчу. Незважаючи на те, що Кравчук усунув найбільш тверді форми тоталітарного контролю, а уряд заперечував комуністичну та націоналістичну ідеологію, не видно серйозних свідчень реального просування реформ. За словами Глінна, для української нації, яка провела століття під іноземним пануванням, наявність власних незалежних збройних сил була значною спокусою.

На підтвердження своїх побоювань він приводив висловлювання полковника Віталія Лазоркіна, радника міністра оборони України Костянтина Морозова: «чи може Україна стати гарантом стабільності і миру в Європі, маючи слабку армію і не маючи могутньої зброї?» [20, с. 22].

Політика Сполучених Штатів Америки у ставленні до України, з погляду згаданого вище американського дослідника, була далека від сильної. США зосередили зусилля на підтримці військових структур Співдружності Незалежних Держав для утримання під контролем подій у пострадянських республіках. Ця політика порочна, вважав Глінн, оскільки структури СНД були усього лише ширмою для російського імперіалізму, а їхня підтримка могла призвести скоріше до загального погіршення ситуації швидше, ніж до її поліпшення. Вищевказані тенденції, на думку Патріка Глінна, були дуже небезпечними, оскільки могли призвести до припинення і навіть до повної відмови України від ядерного роззброєння. Україна, яка володіла власною ядерною зброєю, на думку американського дослідника, була здатна порушити стабільність у центрі Європи і тим самим спричинити непередбачені наслідки. Вихід з такої ситуації Глінн бачив у послідовній підтримці незалежної України з боку США, зацікавлених у наявності географічного і політичного буфера перед імперіалізмом, який відроджувався у Росії. Тільки гарантії безпеки України з боку США, наполягав дослідник, могли переконати її остаточно відмовитися від ядерної зброї.

Слід зазначити, що стурбованість представників американської науки навряд чи мала під собою підстави, тому що військові в Україні

не були значною та самостійною політичною силою, а яке-небудь серйозне про-ядерне угруповання в українському суспільстві чи у Верховній Раді так й не сформувалося. На підставі цих фактів можна зробити висновок про не цілком адекватну інформованість окремих американських дослідників про ситуацію усередині українського суспільства.

Врешті-решт, побоювання американських дослідників не підтвердилися, й чимала роль у досягненні консенсусу з приводу СНО-1 належала представникам академічної науки, у тому числі американської, які впливали на політичне керівництво США й України через публікації у відкритій пресі з метою визначення найбільш небезпечних проблем і пошуку взаємоприйнятних шляхів їхнього вирішення.

До першої половини 1992 р. відноситься загострення взаємин Росії й України з приводу контролю над ядерною зброєю, розташованої на території України. Слідом за цим виникли конфлікти з приводу розподілу Чорноморського флоту й, особливо болісний – щодо приналежності Криму. Такий розвиток російсько-українських відносин таїв у собі небезпеку збройного конфлікту між двома державами [21, с. 59]. До того ж, Алма-Атинська угода 21 грудня 1991 р. та Мінська угода 30 грудня того ж року мали істотний недолік: вони не визначали власника ядерної зброї, розташованого на територіях незалежних держав, що призвело згодом до напруженості в російсько-українських відносинах.

До середини 1992 р. підхід американських дослідників до української ядерної зброї трохи змінився. Це було зв'язано, насамперед, із проведенням у 1992 р. в США чергової передвиборної кампанії, яка проходила на тлі спаду в економічному розвитку США. Як наслідок основна увага американських дослідників зосередилося на обговоренні внутрішньополітичних і економічних проблем, а в зовнішньополітичній сфері дискусія розверталася в основному навколо основних принципів та пріоритетів діяльності США на міжнародній арені.

Серйозне занепокоєння далі викликало у американських фахівців питання контролю над ядерною зброєю. Так, відомий американський аналітик Богдан Нагайло відзначав, що з травня по червень 1992 р. контроль над стратегічними ядерними силами став найбільш болісною темою в російсько-українських відносинах. У рамках встановлення адміністративного контролю, українське Міністерство Оборони приступило до приведення до присяги на вірність Україні особового складу, у першу чергу командного, частин стратегічного призначення. До 15 травня 1992 р. українську присягу прийняв весь особовий склад 46-ї Повітряної Армії, яка включала 14 бомбардувальників Ту-95МС і 16 Ту-160 [22, с. 40]. Такі дії української сторони, відзначав Нагайло, викликали побоювання російського міністерства оборони і політичного керівництва Росії.

Свого піку російсько-українське протистояння з питань контролю над ядерною зброєю досягло на зустрічі міністрів оборони СНД 3-4 липня 1992 р. в Москві. Представники Росії й інших країн СНД наполягали на зміні режиму адміністративного контролю або на дозволі вилучити ядерні боєголовки з ракет. Один з провідних американських спеціалістів в українському ядерному питанні Джон Лепінгвейл відзначав, що рішуча відмова української сторони була викликана радше політичними, ніж технічними причинами: українська делегація побоювалася, що, вилучивши ядерні боєголовки з ракет, Росія могла залишити кошовну, трудомістку та дуже небезпечну роботу зі знищення самих ракет і пускових шахт на долю України, не надаючи якої-небудь фінансової або технічної допомоги [2, с. 10].

До середини 1992 р. відноситься виникнення трьох проблем ядерного роззброєння України, яким суджено було стати основними. Вони утримували своє значення до моменту остаточної ліквідації ядерної зброї на території України, значно ускладнюючи процес роззброєння. Це такі проблеми: (1) контролю над ядерною зброєю, (2) власності на ядерну зброю та (3) гарантій безпеки України після ліквідації ядерної зброї [23]. У залежність від вирішення цих проблем

український парламент ставив саму можливість ядерного роззброєння України [23, с. 71].

Дана тенденція із зрозумілих причин не могла не викликати відповідної реакції в американських наукових і політичних колах. У березні 1992 р. в редакційній статті «Нью-Йорк Таймс» пролунала пропозиція застосувати «позитивні стимули» для переконання Росії в необхідності роззброєння, і «негативні стимули» щодо України, якщо вона спробує зберегти свої ядерні озброєння [3, с. 77].

Згодом аргументи прихильників «твердої лінії» у відношенні України конкретизував Уільям Поттер [12]. На думку американського дослідника, «непоко́ра України створює нестабільність у регіоні». Поттер водночас звинувачував адміністрацію США в тім, що вона недостатньо активно займається даним питанням й не застосовує політику «батога й пряника». США, на його думку, повинні були вирішити українську проблему в дусі «творчої дипломатії», поки про-ядерні настрої в Україні не зробили її рішення неможливим. Узагальнюючи, Поттер стверджував, що саме проблема ядерного роззброєння України являла собою найсерйозніший виклик позиції адміністрації Білла Клінтона.

Слід зазначити, що Поттер не згадував про існування в Україні власних національних інтересів, начебто ігноруючи їхню наявність. Також він не брав до уваги прагнення України забезпечити свою безпеку. Така позиція, за рідкісними винятками, була характерна для більшості розробок американських дослідників у 1991-1992 рр. Зустрічалися роботи, витримані в ще більш твердому дусі. Так, відомий фахівець в галузі воєнно-стратегічних проблем колишнього СРСР, професор Дартсмутського коледжу Томас Ніколс вважав [25], що ядерна політика України базується на націоналістичній політиці держави. Ніколс наголошував, що політика України на ниві ядерної зброї на своїй території загрожувала європейській стабільності, була безвідповідальною та небезпечною. Він стверджував, що Україна виношувала задуми по створенню величезної військової могутності на основі найсучасніших звичайних озброєнь. Отже, робив висновок Ніколс, якщо Україна збереже на своїй території ядерну зброю, США

не повинні визнавати легітимність існування української держави. Американський учений закликав до рішучої протидії політиці президента Кравчука, нібито спрямованої на збереження стратегічних озброєнь. Допомога Україні з боку США, вважав він, повинна бути пов'язана з політикою українського керівництва в ядерному питанні, і могла надаватися тільки в тому випадку, якщо Київ буде «починати відповідальні кроки в галузі ядерної політики».

Настільки різкі заяви на адресу України, не підкріплені скільки-небудь серйозними фактами, викликають лише здивування. Утім, необхідно відзначити, що подібні погляди не мали серед представників американської науки скільки-небудь широкого поширення. У той же час процес ліквідації стратегічного ядерного роззброєння не міг бути запущений через цілком об'єктивні причини, які лежали у сфері невирішеності проблем, зазначених вище. Американські вчені взяли участь у пошуку шляхів вирішення цих проблем.

Першу офіційну заяву про необхідність компенсувати Україні ядерні матеріали знищуваних боєголовок представив заступник міністра закордонних справ Борис Тарасюк на зустрічі з помічником держсекретаря США з питань національної безпеки Френком Віснером на початку жовтня 1992 р. Тарасюк запропонував виробити який-небудь спосіб компенсації Україні за уран, вилучений з ядерних боєголовок, наприклад, шляхом купівлі цього урану американцями. Американська сторона підтримала українську позицію, запропонувавши укласти угоду між Росією, Білорусією, Україною і Казахстаном про участь усіх цих країн у доходах від продажу ядерних матеріалів, які були вилучені з боєголовок. У той же час, Віснер відмовив Україні в її претензіях на власність на боєголовки, вважаючи єдиним ядерним спадкоємцем СРСР Росію [22, с. 40].

Офіційна позиція українського уряду була представлена в заяві українського представника при ООН від 12 листопада 1992 р. [26, с. 40]. Проголошувалися українською власністю збройні сили СРСР, яка знаходились на території України на момент набуття нею незалежності, включаючи Ракетні війська стратегічного призначення

[22, с. 42]. У заяві підкреслювалося, що власність України на ядерні боезаряди не означала прийняття Україною статусу ядерної держави, оскільки Україна передала право застосування цієї зброї Об'єднаному командуванню стратегічних сил СНД.

Питання про фінансування ядерного роззброєння України було підняте прем'єр-міністром України Л. Кучмою 5 листопада 1992 р. [2, с. 70]. Керівник українського уряду заявив, що якщо Захід не надасть республіці фінансової допомоги для демонтажу ядерних ракет, йому важко буде домогтися згоди парламенту на ратифікацію договору про скорочення стратегічних озброєнь – СНО-1.

Проблема фінансування ядерного роззброєння до моменту повного виведення ядерної зброї з території України була одним з найбільш болісних у взаєминах України і світового співтовариства. Суми, виділювані Заходом, складали менше 10 відсотків від необхідних. Для прикладу можна привести виділення 175 млн. доларів після візиту до Сполучених Штатів міністра закордонних справ України А. Зленка, який вимагав 2,8 мільярдів доларів на реалізацію плану [2, с. 67]. Реальним вирішенням даного комплексу проблем могла служити закупівля США або Західноєвропейським Союзом матеріалів, які розщеплюються, з наявних в Україні 1656 ядерних боєприпасів. Це, з одного боку, дало б покупцю велику кількість палива для АЕС, з іншого боку, профінансувавши ліквідацію ядерної зброї в Україні, Захід різко знизив би небезпеки, пов'язані з наявністю ядерної зброї в центрі Європи.

Проблема гарантій безпеки України після ліквідації нею ядерної зброї вперше офіційно була проголошена у виступі президента України Л. Кравчука 28 квітня 1992 р. Відповідно до цього виступу, Україна була готова підписати договір СНО-1, однак вимагає в обмін гарантії своєї безпеки від провідних світових держав. Такі ж умови висувалися для підписання Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [27, с. 82]. Зрозуміло, що все це викликало подвійну реакцію Заходу. З одного боку, була очевидна обґрунтованість цих вимог, але, з іншого, саме по собі обумовлення ядерного роззброєння означало

крок назад у порівнянні з грудневими заявами 1991 р. Тож, ця проблема у 1991-1992 рр. так й не була вирішена.

Таким чином, період 1991-1992 рр. для американської політики стосовно українського ядерного питання можна охарактеризувати як підготовчий та визначальний. Саме в цей час американськими дослідниками була усвідомлена важливість й складність проблеми ядерної зброї на території України, проблеми зовсім нової й незвичної.

Значний вплив на оцінки представників американської академічної науки, яким довелося безпосередньо зайнятися цією проблемою, здійснювала певна розгубленість у наукових і політичних колах США, зв'язана з несподіваним для Заходу розпадом СРСР і неготовністю США адекватно реагувати на це.

Слід відзначити, що обговорення українського ядерного питання у американській академічній науці в 1991-1992 рр. проходило в умовах усе ще не виробленого зовнішньополітичного курсу США відносно України. Адже глобальні геополітичні зміни, які відбулися у світі внаслідок розпаду СРСР, застали як зовнішньополітичне відомство США, так й переважну кількість представників американської науки, зненацька.

У цілому, зовнішня політика США щодо країн СНД у цей період носила ознаки дворівневого підходу - з одного боку, Вашингтон хотів би мати взаємини з єдиним центром, особливо в питаннях, які торкаються безпеку Заходу (насамперед у питанні про ядерну зброю), але, з іншого боку, американське керівництво змушене було брати до уваги реально сформовану ситуацію і вести діалог з усіма республіками окремо. Однак саме в цьому аспекті певна інерція мислення, властива американському істеблішменту, не дозволяла швидко змінити зовнішньополітичні пріоритети. Відтак, питання американо-українських відносин у 1991-1992 рр., судячи з робіт американських дослідників, розглядалося не окремо, а в контексті американо-російських відносин. Тобто, політика США на пострадянському просторі була спрямована в основному на Росію, а Україна служила лише додатковим фактором тиску на Росію.

Проаналізувавши вплив американського чинника на розвиток процесу денуклеаризації України у 1991-1992 рр., приходимо до низки висновків.

По-перше, основною причиною інтересу американських вчених до процесу ядерного роззброєння України стала наявність на території України після розпаду СРСР значного ядерного арсеналу, у котрому, як вважалося, була закладена потенційна небезпека для американських інтересів. Тож у 1991-1992 рр. більшість представників американської академічної науки розглядали події, пов'язані з ядерним роззброєнням України, насамперед з погляду національних інтересів США, тобто зниження рівня ядерної небезпеки для Сполучених Штатів. Інтереси інших сторін, у тому числі України, ними або ігнорувалися, або дуже слабо враховувалися. Однак відповідальність за це лежить, у тому числі, і на політичному керівництві України, яке раніше допустило беззастережні по своїй суті заяви про без'ядерний і нейтральний статус України.

По-друге, протягом 1991-1992 рр. більшість американських науковців, які зверталися до української тематики, виробили основний підхід до проблеми ядерної зброї, яка знаходилася на території України. Він полягав у безумовній необхідності відмови України від ядерного статусу й ліквідації ядерної зброї. Цей підхід переміг, оскільки він максимально відповідав зовнішньополітичним інтересам США, а саме максимальному підвищенню безпеки цієї держави. За цих умов ліквідація значної кількості ядерних боєголовок і запобігання потенційної можливості поширення ядерної зброї, безумовно, відповідали завданням, які стояли перед Вашингтоном. Представники американської академічної науки активно брали участь у виробленні методів вирішення цієї проблеми. Зокрема, їм належали пропозиції про тиск на Україну шляхом загрози зниження обсягів або повного припинення американської економічної допомоги.

По-третє, ратифікація договору СНО-1 та остаточна відмова України від ядерної зброї відбулися, зокрема, завдяки публічному впливу на політиків як України, так й США, здійсненому науковцями

у відкритій пресі. Тут бачиться значна заслуга представників американської науки в справі зниження міжнародної напруженості та ядерної небезпеки.

По-четверте, період 1991-1992 рр. для американської політики та науки можна охарактеризувати як дослідницький, іспитовий і пошуковий. Саме в цей час американськими експертами була усвідомлена важливість і складність безпрецедентної проблеми ядерної зброї на території України. Значний вплив на оцінки представників американської академічної науки робила певна розгубленість у наукових і політичних колах, зв'язана з несподіваним для Заходу розпадом СРСР й неготовністю США належним чином адаптуватися до нових умов. Судячи з робіт американських дослідників, американо-українські відносини у 1991-1992 рр. розглядалися тільки в контексті американо-російських відносин, тобто політика США на пострадянському просторі була спрямована в основному на Росію, а Україна служила лише додатковим фактором тиску в американо-російських відносинах.

Також для даного періоду був характерним наймогутніший тиск, зроблений представниками американської наукової думки на українських і американських політиків з метою домогтися від України остаточної відмови від ядерної зброї. Цей тиск виражався в закликах використовувати щодо України «негативні стимули», жорстко реагувати на будь-які дії Києва, котрі загрожували уповільненням процесу денуклеаризації України та погоджувати як дипломатичне визнання нової держави, так й економічну допомогу з діями України в ядерній сфері. Проте, ряд провідних представників американської зовнішньополітичної думки в 1991-1992 рр. висловлювали серйозні сумніви щодо можливості остаточної відмови України від ядерного статусу, пояснюючи це внутрішньополітичними та соціальними проблемами перехідного етапу становлення держави.

По-п'яте, до висновків, що були зроблені американськими дослідниками в 1991-1992 рр., потрібен вкрай обережний підхід. Адже вони не завжди мали всю повноту інформації про процеси, які відбувалися усередині українського суспільства. А дослідження, яке

побудоване на некоректній інформації, навряд чи дасть об'єктивний аналіз обстановки.

Загалом, у 1991-1992 рр. у США були вироблені основні цілі й завдання американської зовнішньої політики стосовно українського ядерного питання. Тактична мета полягала в приєднанні України до договорів СНО-1 і про нерозповсюдження ядерної зброї, а стратегічна – в повній ліквідації ядерної зброї на території України. З іншого боку, частина американських дослідників у 1991-1992 рр. не зовсім адекватно оцінювала внутрішньополітичну ситуацію, яка склалася в Україні, та показувала нерозуміння існуючих новітніх реалій.

Насамкінець слід відзначити, що послідовна політика Вашингтона, направлена на денуклеаризацію України, зіграла ключову роль у прийнятті остаточного рішення про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї у статусі неядерної держави.

Список використаних джерел

1. Матіяшек П. Ядерна спадщина // Політика і час. - 1995. - N 2. - С. 12-18.
2. Lepingwell J. The control of former soviet nuclear Weapons: a chronology // RFE/RL Research Report. - 1993. - May, 7. – 72 p.
3. Дубовик В.А. Политика США в отношении независимой Украины (1991-1994 гг.). Анализ концепций американской политологии.: Дис...к. полит. н. - Одесса, 1996. – 162 с.
4. Милхолин Г., Уайт Дж. Развал советской ядерной мощи - благо или угроза? // Международная жизнь. – 1992. - № 1. – С. 47-55.
5. Kaysen C., Macnamara R., Rathjens D. Nuclear Weapons After the Cold War // Foreign Affairs. – 1991. - № 3. - P. 48-62.
6. Aspaturian V.V. Farwell to Soviet Foreign Policy // Problems of Communism. – 1991. - November-December. - P. 58-59.
7. Motyl A. Russian Hegemony and Non-Russian Insecurity: Foreign Policy Dilemmas of the USSR Successor States // Harriman Institute Forum. – 1991. – December. – P. 9-18.
8. Soviet Nuclear Threat Reduction Act. - 1991. – Dec. 12.

9. Church G. Soviet Nukes On the Loose // Time.- 1991. - Dec. 16. – P. 40-41.
10. Известия. – 1991. - 27 ноября.
11. Ivanciw E.M. Ukraine: a Nuclear Threat? // Ukrainian Weekly. – 1992. - Dec. 13.
12. Поттер У. Ядерный вызов Украины // Нью-Йорк Таймс, недельное обозрение - 1992 - 8-12 декабря.
13. США: Экономика, Политика, Идеология. – 1992. - № 6. – С.53.
14. Motyl A. Russian Hegemony and Non-Russian Insecurity: Foreign Policy Dilemmas of the USSR Successor States // Harriman Institute Forum. – 1991. - December. – P. 9-18.
15. U.S. Senate Committee on Armed Services, Assisting the Build-Down of the Former Soviet Military Establishment: Hearings before the Committee on Armed Services, February 5-6, 1992. - Washington: Government Printing Office, 1992.
16. Кучинський В. За безпеку без конфронтації // Політика і час. - 1992. - N 9/10. – С.39.
17. Marples D. Chernobyl and nuclear energy in post-Soviet Ukraine // RFE/RL Research Report. - 1992. - Sep. 4. – 85 p.
18. Crow S. START-2 prospects for implementation // RFE/RL Research Report. - 1993. - Jan. 15. - P.14-18.
19. Zelikow P. Beyond Boris Yeltzin // Foreign Affairs. – 1994. - № 1. - P. 86-95.
20. Glynn P. Ukraine // The New Republic. – 1992. - July 13 & 20. - P. 21.
21. Поунсен Б. Дилема безпеки та етнічний конфлікт // Політика і час. - 1993. - N 8. - С. 59.
22. Nahaylo B. The shaping of Ukrainian attitudes toward nuclear arms // RFE/RL Research Report. - 1993. - May, 7. - P. 21-45.
23. Покась М.С. Внешнеполитический аспект ядерного разоружения Украины // Записки історичного факультету ОДУ - Одеса: Одеський Державний Університет. - 1997. - Вип. 5. - С. 288-290.
24. Scootsky M. An Annotated Chronology of Post-Soviet Nuclear Disarmament 1991-1994 // The Nonproliferation Review. – 1995. – Spring-Summer. - P. 3-71.
25. Nichols T.M. Nationalism and Nukes // Christian Science Monitor. – 1992. – December 1.
26. Томчук М. Розбудова армії і національна безпека // Політика і час. - 1993.- N 4.- С. 40.
27. Спільна прес-конференція міністра закордонних справ України та державного секретаря США У. Кристофера 25 жовтня 1993 року // Політика і час. - 1993. - N 12. - С. 82.